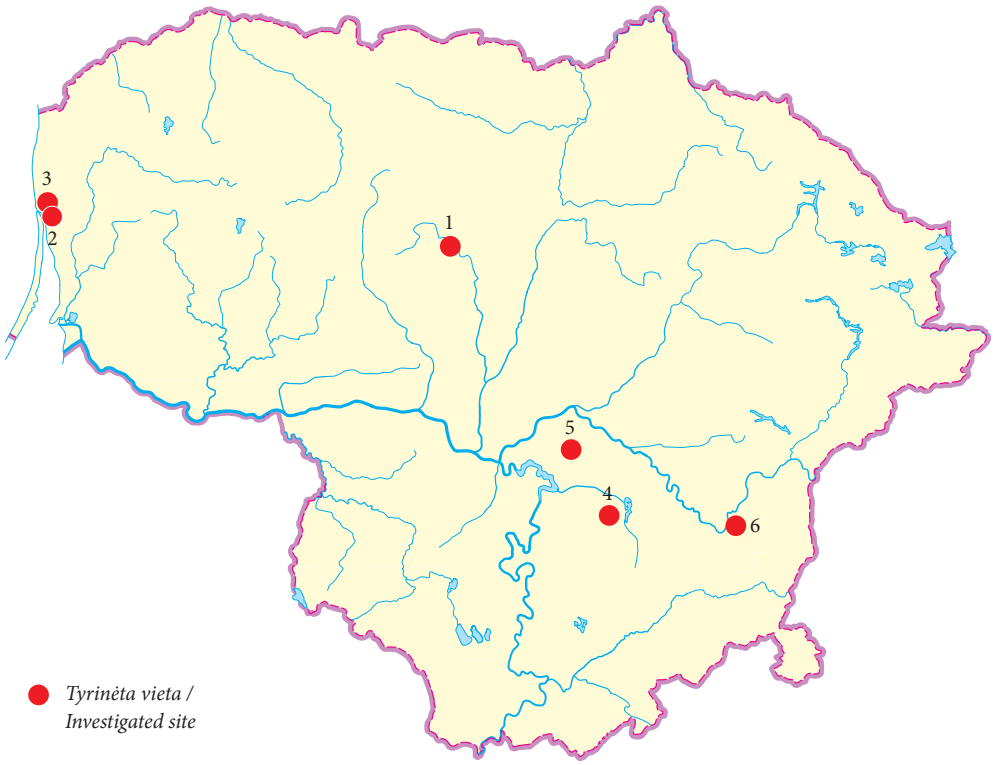
XIV. Moderniųjų laikų archeologija
Modern Age Archaeology

● *Tyrinėta vieta / Investigated site*

1. *Balandiškis*
2. *Jakai*
3. *Klaipėda*
4. *Pagrenda*
5. *Vadai*
6. *Vilnius*

Livija Ivanovaitė,
Gediminas Petrauskas

Ignoto Nasutavičiaus Bondaro būrio bunkerio Pagrendos miške tyrimai

2013 m. birželio 20 – rugpjūčio 4 d. KšM archeologinė ekspedicija tyrinėjo Lietuvos partizanų Didžiosios Kovos rinktinės Ignoto Nasutavičiaus *Bondaro* būrio bunkerį Pagrendos miške (Elektrėnų sav., Pastrėvio sen.) (1 pav.). Bunkeris yra Pagrendos miško ŠV dalyje, 61-ojo kvartalo 9-ajame sklype. Archeologinių tyrimų metu aptikti radiniai perduoti saugoti KšM, dalis jų restauruota VDKM Restauravimo skyriuje.

Pagrendos miško partizanų bunkerio istorija siekia ankstyvąjį partizaninio karo laikotarpį. I. Nasutavičiaus vadovaujami laisvės kovotojai 1944 m. rudenį miške prie namų įrengė 3 bunkerius. Vienas iš jų 1945 m. sausio 20 d. buvo išduotas ir užpultas.

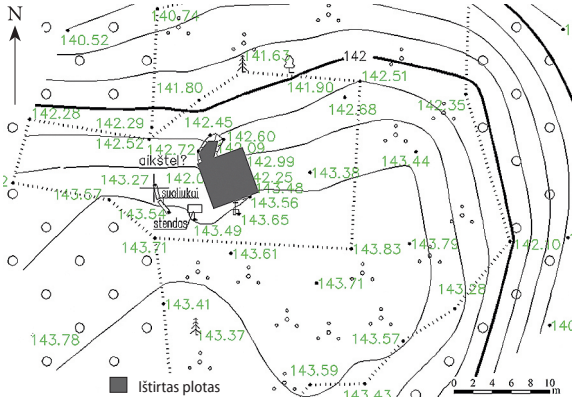
2004 m. spalio 1 d. LGGRTC pažymoje kalbama, jog Pagrendos miško bunkeryje žuvo 7 partizanai: Bolius Česonis, broliai Kajetonas ir Vladas Česoniai, Vladas Juozupka, broliai Albertas, Jeronimas ir Simonas Seliutos. Šios pavardės nurodytos ir 2013 m. prie bunkerio pastatytame tipiniame atminimo ženkle.

Archeologinių tyrimų metu istoriniai duomenys buvo tikslinami, ieškota tiesioginių ir netiesioginių įvykio liudininkų. Keli skirtingi šaltiniai patvirtino, kad 1945 m. sausio 20 d. bunkeryje žuvo 4 partizanai: broliai A., J. ir S. Seliutos bei ketvirtas nenustatytas partizanas. Remiantis Kietaviškių parapijos mirties metrikų knyga, V. Juozupka (tikroji pavardė – Ščerbavičius) žuvo tų pačių metų vasario 15 d., broliai K. ir V. Česoniai – vasario 16 d., Bolius Česonis, galbūt knygoje pavadintas Bernardo vardu, – 1945 m. kovo 9 d. Tačiau negalima atmesti galimybės, ir ją patvirtino bunkerio

1 pav. Pagrendos miško bunkerio tyrimų akimirka. G. Petrausko nuotr.

Fig. 1. During the excavation of the Pagrenda Forest bunker.

2 pav. Pagrendos miško bunkerio situacijos planas. L. Buteikienės brėž. su G. Petrausko papildymais.

Fig. 2. Situation plan of the Pagrenda Forest bunker.

3 pav. Pagrendos miško bunkeris tyrimų metu iš P. L. Ivanovaitės nuotr.

Fig. 3. The excavation of the Pagrenda Forest bunker, as seen from the S.

prieigų žvalgymai, kad vienas ar du kovotojai kautynių metu mėgino iš bunkerio prasiveržti.

Pagrendos miške karinę čekistinę operaciją vykdė Semeliškių stribai ir garnizono kareiviai. Operacijai pasitelkti du vietos gyventojai – Motiejus Urbonas iš Pagrendos ir Jonas Gutauskas iš Gilūšio. Bendrais bruožais žinomą partizanų žūties istoriją iš esmės papildė J. Gutausko dukra Antanina Pilipavičienė.

Dėl lenkto bunkerio įėjimo kareiviams partizanus pasiekti buvo sudėtinga. Iš pradžių partizanus bandyta pulti granatomis, vėliau įėjimo anga buvo prikišta šiaudų ir įėjimas uždegtas. Šiaudams baigus degti M. Urbonui liepta lįsti į vidų. Pastarajam pranešus apie partizanų žūtį (bunkerio gilumoje buvęs nenustatytas partizanas nušovė brolius Seliutas, tada nusišovė pats), žuvusiųjų kūnus ištraukti padėjo J. Gutauskas.

2012 m. vasario 17 d. LR ministro pirmininko Andriaus Kubiliaus potvarkiu nr. 54 buvo

sudaryta darbo grupė pasiūlymams dėl tremties ir rezistencijos muziejų bei atkurtų bunkerių išsaugojimo rengti. Atsižvelgus į darbo grupės išsakytus, bet galutinai dar nepatvirtintus pasiūlymus dėl bunkerių ir žeminių atkūrimo, tvarkymo bei priežiūros, tais pačiais metais Trakų miškų urėdija ir Elektrėnų savivaldybės administracija, bendradarbiaujant su LGGRTC, svarstė partizanų žūties vietos Pagrendos miške klausimą. Diskusijų metu nutarta bunkerio vietą sutvarkyti ir įamžinti, Elektrėnų savivaldybė įsipareigojo atlikti archeologinius bunkerio tyrimus.

Prieš pradedant tyrimus bunkerio vietoje buvo netaisyklinga apie 3x2,5 m dydžio, iki 1,1 m gylio duobė. Jos ŠV dalyje matėsi bendro 4 m ilgio ir 0,8–1 m pločio lenkto įėjimo kontūrai. Įėjimo vietą žymėjo istorinių įvykių metu bunkerį maskavusios eglės kelmas. Bunkerio duobės P šlaite gulėjo nulūžęs ąžuolinis kryžius; dar vienas žuvusių partizanų artimųjų rūpesčiu 1992 m. statytas metalinis kryžius stovi duobės P gale. Archeologinių Pagrendos miško bunkerio tyrimų tikslas – visiškai ištirti bunkerio vietą ir artimiausią aplinką, surinkti kuo daugiau archeologinių duomenų apie ten vykusius istorinius įvykius. Iš viso ištirtas vienas 28,8 m^2 dydžio plotas (2 pav.), metalo ieškikliu 30 m spinduliu apie bunkerį žvalgyta aplinka.

Vieta Pagrendos miško bunkeriui parinkta drėgnų žemumų apsuptos kalvos viršuje. Bunkeris buvo iškastas tamsiai rudame priemolyje, giliau pereinančiame į rusvą molį. Archeologinių tyrimų metu aptiktas lenktas bunkerio įėjimas ir medinės konstrukcijos. Nustatyta, kad bunkeris buvo 3,4x2,6 m dydžio, 1,5 m aukščio, įėjimo plotis siekė apie 60 cm (3, 4 pav.). Atsarginio išėjimo bunkeris neturėjo. Virš bunkerio buvo supiltas iki 40 cm storio miškožemio sluoksnis.

4 pav. Bunkerio įėjimo pjūvis. L. Ivanovaitės nuotr.

Fig. 4. Section of the bunker's entrance.

Tyrimai atskleidė, kad įrengiant bunkerį partizanai naudojo nedaug medienos. P, R ir V bunkerio sienose aptiktos eglinės 14–15 cm skersmens bunkerio perdangos sijos. Ilgiausia, geriausiai išlikusi V sienos sija buvo 3,3 m ilgio. P ir R bunkerio sienose atidengti trumpesni sijų fragmentai. Bunkerio ŠV kampe gulėjo apie 30x310 cm dydžio lentos fragmentas, ŠR kampą žymėjo 19x15x15 cm dydžio akmuo. Bunkerio sienos buvo iš nejudinto priemolio ir molio; medinės konstrukcijos sienoms tvirtinti nenaudotos. Siekiant stabilumo, sienos pamažu nuožulnėjo dugno link. Mažas medinių konstrukcijų kiekis aiškinamas tuo, kad bunkeris buvo įrengtas partizaninio karo pradžioje – tada partizanai dar nestatė sudėtingų, gerai įtvirtintų bunkerių. Reikia pridurti, kad bunkerio aplinka

5 pav. Bunkerio įėjimo kontūrai iš ŠR. Kuoliukai žymi aptiktas kulkas ir rankinių granatų skeveldras. G. Petrausko nuotr.

Fig. 5. The contours of the bunker's entrance as seen from the NE. The markers show the location of discovered bullets and hand grenade fragments.

buvo nepalanki medienai išlikti – rasta kuolų ar sijų, kurių tebuvo likusios tik šakų pagrindą sudarančios medienos šerdies dalys.

Bunkerio grindys – 4–5 cm storio tamsiai pilko molio pagrindas – pasiektas 2,2 m gylyje (H_{abs} 141,02 m). Šio horizonto lygyje gulėjo dauguma radinių. Įėjimo dugnas užfiksuotas kiek aukščiau nei bunkeryje – šioje vietoje nejudinta žemė plytėjo nuo 2,02–2,09 m gylio (H_{abs} 141,13–141,20 m). Vietomis ant grindų buvo pastebimi degusių šiaudų lopinėliai, ypač ryškus degėsių sluoksnis išsiskyrė bunkerio įėjimo vietoje (5 pav.). Tai patvirtina, kad siekiant šturmo metu padegti bunkerį, į jo angą buvo prikišta šiaudų.

Archeologinių tyrimų metu aptikta daugiau nei 700 ypačiųjų radinių. Didžiausią jų dalį sudaro šaudmenys: šovinių tūtelės ir kulkos. Kaip būdinga partizaninio karo pradžiai, Pagrendos bunkeryje apsistoję partizanai buvo gerai apsiginklavę tiek rusiška, tiek vokiška ginkluote. Naudotas vokiškas kulkosvaidis MG–42, pusiau automatinis šautuvas G–41 arba G–43, pistoletas–kulkosvaidis MP–38/40. Bunkerio grindų lygyje, 2,02 m gylyje (H_{abs} 141,20 m), aptiktas užtaisytas vokiškas šturmo pistoletas „Kampfpistole" (6 pav.). Po šturmo bunkerį apieškoję tarybiniai kareiviai ant grindų gulinčio ginklo greičiausiai nepastebėjo. Iš rusiškos ginkluotės surasti šautuvo SVT–38/40, pistoleto–kulkosvaidžio PPŠ šaudmenys.

Bunkeryje aptiktos ne mažiau kaip 4 rankinių granatų skeveldros. Atpažintos 3 vokiškos ir 1 rusiška rankinė granata RG–33. Pastaroji tiko tiek puolimui, tiek gynybai, buvo senesnio modelio, todėl, galima manyti, priklausė partizanams. Tankiai šaudmenų ir rankinių granatų skeveldrų rasta ant lenkto bunkerio įėjimo dugno (5 pav.). Kiek tolėliau nuo bunkerio aptikta nesprogusi rusiška rankinė granata F1 (7 pav.). Manoma, kad granata buvo išmesta jai nesuveikus bunkerio šturmo metu.

Kitų radinių bunkerio tyrimų metu aptikta nedaug. Paminėtina vokiškos uniformos saga, nedidelis rožinio fragmentas, vinys ir stiklo šukės. Nedidelį buities ir asmeninių partizanų daiktų skaičių reikia aiškinti tuo, kad iki likvidavimo bunkeris naudotas vos kelis mėnesius. 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pradžioje buvo tvirtai tikima artėjančiu nauju karu, todėl bunkeris buvo įrengtas kaip laikina, peržiemoti skirta įtvirtinta slėptuvė.

Aptikti gyvulių kaulai suteikia duomenų apie Pagrendos miško bunkeryje apsistojusių partizanų mitybą. Dr. Giedrei Piličiauskienei atlikus zooarcheologinės medžiagos tyrimus, nustatyta, kad bunkeryje surasti kaulai buvo 8–10 mėnesių amžiaus kiaulės, jaunesnio nei vienerių metų veršiuko (?) ir greičiausiai dar vieno vyresnio amžiaus galvijo.

Archeologinių tyrimų metu aptiktas šturmo pistoletas, šovinių tūtelės, kulkos ir granatų skeveldros atskleidžia, kad Pagrendos miške vyko įnirtingas mūšis. Lietuvos kariuomenės viršilai Ernestui Kuckailiui atlikus šaudmenų ir rankinių granatų fragmentų analizę, atkurta tikėtina bunkerio šturmo eiga. Kautynės tarp partizanų ir tarybinių kareivių prasidėjo pastariesiems aptikus bunkerį. Užfiksuoti radiniai liudija, kad dalis partizanų sėkmingai prasiveržė iš bunkerio. Jo išorėje surastos vokiškų ir rusiškų šovinių tūtelės, rankinių granatų skeveldros leidžia nuspėti partizanų veiksmus šturmo metu bunkeryje ir atsitraukiant į miško gilumą. Remiantis bunkeryje aptiktomis granatų skeveldromis, nustatyta, kad viduje sprogo ne mažiau kaip 4 rankinės granatos. Gali būti, kad jos naudotos partizanams susisprogdinti, viena jų, nugriaudėjus pirmiesiems sprogimams, į bunkerį buvo įmesta iš išorės. Šie duomenys papildo ir pateikia naują, išsamesnį bunkerio istorijos pasakojimą.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad archeologinių tyrimų metu buvo aptiktas lenktas bunkerio įėjimas ir medinės konstrukcijos, nustatytas jų dydis, patikslinti istoriniai duomenys ir atkurta bunkerio šturmo eiga. Pagrendos miško bunkerio archeologinė ekspedicija tapo pirmąja, kuri ne tik ištyrė partizanų bunkerio vietą, bet ir remdamasi tyrimų rezultatais ją sutvarkė: atkūrė iki tyrimų buvusį bunkerio duobės vaizdą, suformavo tikslius bunkerio ir jo įėjimo kontūrus.

Pagrendos miško bunkeris – jau šeštasis Lietuvoje ištirtas partizanų bunkeris. Nuo 2010 m. rengiami bunkerių tyrimai, naudojami metodai, archeologinių, žodinės istorijos, tekstinių, vaizdinių ir kitų duomenų interpretavimas prisideda prie naujausiųjų laikų konfliktų archeologijos plėtojimo Lietuvoje.

6 pav. Šturmo pistoletas „Kampfpistole" in situ. L. Ivanovaitės nuotr.

Fig. 6. The Kampfpistole in situ.

7 pav. Žvalgant aptikta nesprogusi rankinė granata F1 miškožemyje. L. Ivanovaitės nuotr.

Fig. 7. The unexploded F1 hand grenade discovered in the forest soil during the survey.

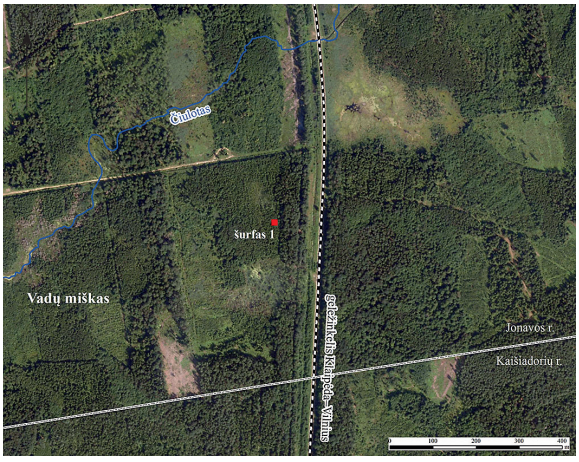
The excavation of the Ignotas Nasutavičius Bondaras's platoon bunker in Pagrenda Forest

In 2013, a KšM archaeological expedition excavated the platoon bunker of Ignotas Nasutavičius – Bondaras of the Didžioji Kova brigade of the Lithuanian partisans in Pagrenda Forest (Elektrėnai Municipality) (Fig. 1). The bunker was created in the Autumn of 1944, betrayed, and attacked on 20 January 1945. During the

Chekist military operation, four partisans died and one or two successfully escaped the bunker.

During the investigation, 28.8 m^2 were excavated (Fig. 2) and an area stretching 30 m from the bunker were surveyed with a metal detector. The bunker's curved entrance and wooden structures were discovered. It was discovered that the bunker had been 3.4 x 2.6 x 1.5 m, the entrance about 60 cm wide (Figs. 3, 4). 14–15 cm diameter fir ceiling joists (the longest being 3.3 m long) were discovered in the bunker's walls. The walls were made of undisturbed clay loam and clay; no wooden structures were used to reinforce the walls. A 4–5 cm thick base of dark grey clay was recorded at the level of the bunker's floor, a distinct layer of burnt straw at the entrance location (Fig. 5).

A total of more than 700 finds were discovered during the investigation. The bulk of them consisted of ammunition: German and Russian cartridge casings and bullets. A German *Kampfpistole* (Fig. 6), at least four hand grenade fragments and an unexploded F1 hand grenade (Fig. 7) in the bunker's vicinity, a German uniform button, a small rosary fragment, nails, and glass shards were discovered.

The investigation results reveal that a fierce battle took place in Pagrenda Forest. After an analysis of the munitions and hand grenade fragments has been made, the course of the assault on the bunker can likely be recreated. The expedition corrected the historical data, presented a new, more comprehensive narrative of the bunker's history, and contributed to the development of Modern Age conflict archaeology in Lithuania.

Livija Ivanovaitė

Žvalgomieji tyrimai Vadų miške

2013 m. gegužės mėnesį žvalgomieji archeologiniai tyrimai atlikti Vadų miške, 70 ir 73 (Kaišiadorių r., Palomenės sen.), taip pat 104 kvartaluose (Jonavos m., Ruklos sen.). Iš viso buvo iššvalgytas 1 km^2, ištirtas – 6 m^2 plotas (1 pav.).

Tyrimus, siekiant detaliau pažinti krašto istoriją ir paminėti 1944 m. vykusių intensyvių II Pasaulinio karo susirėmimų 70 metų sukaktį, inicijavo KšM. Lietuvos kariuomenės viršila Ernestas Kuckailis, naudodamasis šiuolaikiniais kariniais ir II Pasaulinio karo žemėlapiais, vokiečių gynybos ruože Rumšiškės–Pašuliai–Livintai–Gaižiūnai išanalizavo mūšių laukus ir nustatė galimas puolimo ir gynybos pozicijas, vizualiai nustatė apkasų vietas. Remiantis šiais duomenimis, teritorijoje tarp Želvos ir Čiuloto upelių (Jonavos m.) atlikti archeologiniai žvalgymai metalo ieškikliu. Siekta išanalizuoti mūšių laukus ir surinkti istorinių įvykių įrodymų.

1 pav. Tyrimų vietos Vadų miške situacijos planas. G. Petrausko brėž.

Fig. 1. Situation plan of the investigated area in Vadai Forest.